

РИТУАЛ ПЕРЕВЕРТАННЯ ПОСУДУ В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПРОБИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

Розглянуто особливу групу поховального інвентаря катакомбної культурно-історичної спільності Дніпровського Передстепу, а саме посуд, що знаходився у похованнях в положенні догори дном. Очевидно, таке нестандартне положення є свідченням того, що даний посуд використовували у певних ритуальних діях і він мав глибоке семантичне навантаження. Питання щодо знакової функції перевернутого посуду в поховальному обряді має вагоме значення для реконструювання релігійних уявлень катакомбного населення.

Ключові слова: катакомбна культура, поховання, посуд, ритуал, символіка.

Одним з важливих завдань археологічного аналізу є реконструкція духовної культури давніх суспільств.

Кераміка є однією з найбільш масових категорій знахідок в археології, надійною основою для локально-хронологічних і культурно-генетичних побудов. На відміну від виробів з металу, каменю і кісти, що зустрічаються в похованнях відносно рідко, керамічні вироби різних форм і функціонального призначення присутні майже в кожному похованні, що дає можливість проведення їхнього всебічного аналізу. Кераміка катакомбної культури дає змогу не лише виділити саму культуру з поміж інших, виділити локальні варіанти катакомбної КІС, а й певною мірою дослідити духовну культуру її населення.

У залежності від ситуації посуд міг мати різний знаковий статус, об'єднувати як утилітарні, так і ритуальні функції. Про це свідчать знахідки в похованнях як багато орнаментованого посуду, так і звичайного кухонного. Тобто, потрапляючи в інший (поховальний) простір посуд або ж об'єднував у собі ритуальні і утилітарні функції, або переходив у розряд ритуально-обрядових речей [19, с. 147].

Деякі вироби виготовлялися спеціально для поховань: це кальцитовий посуд, слабообпалений посуд, що не міг використовуватися в побуті, а деякі речі – наприклад, жаровні, у поховальному ритуалі катакомбної культури використовувалися у вигляді утилітарно непридатному.

В даній статті ми розглянемо особливу групу керамічного поховального інвентаря катакомбної культурно-історичної спільності, який, очевидно, використовувався у певних ритуальних діях, що проявляється в його нестандартному положенні у похованні, а саме – догори дном.

Питання про символіку перевернутого догори дном посуду неодноразово розглядалось в літературі. Починаючи з 70х років ХХ століття, семантика цього обряду привертає увагу як етнографів (М. І. Толстой, Ю. В. Балакін, Т. М. Свешнікова, Т. В. Цив'ян та ін.), так і археологів (М. О. Чмихов, І. Ф. Ковальова, С. М. Ляшко, О. В. Кияшко, Л. В. Панкратова та ін.).

Особлива властивість посуду – це його зв'язок з надприродними силами, як доброзичливими, так і злими. Посуд сприймався людьми як самостійний носій магічних властивостей. Магічні властивості посуду людина могла використати собі на користь, або ж постраждати від впливу потойбічних сил, що діють через нього.

Навмисно розбита або перевернута догори дном посудина могла означати втрату життєвих сил і символізувати припинення земного життя. Отже, цей обряд при похованні

і наступних поминках душ померлих мав глибоке сакральне значення.

У письмових джерелах давнього Сходу, зокрема в давньоєврейських ритуалах, розбитий посуд означав знак смерті. «Я забутий у серцях, як мертвий: я – як посудина розбита» – сказано в псалмі [17, с. 3].

Семантичний зв'язок «посуд – людська смерть» зафіксований в одному з індоарійських текстів рубежу III– II тис. до н.е., де сказано, що тіло правителя було залишене на полі бою як розбитий посуд. У новоасирійських ритуалах розбиття посуду означало знищення ворога [17, с. 3]. Тобто, розбиття посуду в магічних ритуалах, в текстах замовлянь ототожнюється зі знищенням, оберненням в прах хвороб або ворогів, з закінченням певного стану та переходом до нового: «как разбиваются горшки, так пусть разбиваются болезни» [19, с. 147–190].

До питання про символічну функцію перевернутого посуду звертався М.Ф. Косарєв. На думку дослідника, ритуальне перевертання символізувало заміну одного простору іншим, що було важливою умовою переходу в «нижній світ» [10, с. 150–151]. М. Ф. Косарєв зазначав, що обряд «перекидання» або «перевертання» (посуду, тіла померлого), характерний для поховальних вірувань багатьох народів і являється елементом, перш за все, оборонної магії [19, с. 160–164]. Померлий з навмисно ушкодженими кінцівками, незвично розташованими, уже не міг повернутися з підземного світу і зашкодити живим [11, с. 96].

На думку Ю. В. Балакіна, ритуал перевертання посуду є елементом магічних дій для спілкування з потойбічним світом. Перекинутий догори дном посуд, в деяких випадках, символізує рух вниз по світовій вертикалі, проте ціль такого ритуалу – відродження, повернення до життя. Крім того,

дослідник зазначає, що перевернутий посуд символізує нейтралізацію зла [1, с. 208].

У слов'янському поховальному обряді, за даними етнографії, прийнято було перевертати всі предмети, пов'язані з небіжчиком або похоронами [20, с. 145]. Таке перевертання предметів – магічна дія, складова поховального та деяких інших ритуалів, що мало на меті запобігти «поверненню» покійника, його «ходінню» після смерті або відігнати нечисту силу. Аби захиститись від негативного потойбічного втручання в життя живих здійснювали, наприклад, ритуал перевертання померлого, або людини, що перебувала в передсмертній агонії. В будь-якому разі, перевертання асоціювалось людьми з уявленням про потойбічний світ, тому як правило оцінювалось негативно [21, с. 119].

Перевертання могло супроводжуватися ще одною ритуальною дією – звільненням посудини від вмісту, наприклад, води. Вода, як одна з фундаментальних стихій світобудови, була в уявленні давніх людей посередником між світом живих і світом мертвих. На уявленні про неї як стихії, пов'язаної з життям і смертю, базується ряд індоєвропейських міфів.

Проводячи аналогію з уявленнями давніх індоєвропейців І. Ф. Ковальова, зазначає, що подібний посуд мав виступати в ролі жертovníків, символом акта створення всесвіту, з чим пов'язані уявлення про благополуччя сім'ї [9].

С. М. Ляшко пов'язувала ритуальне перевертання з відходом померлого, його переходом в інший світ, що має місце в похоронних традиціях багатьох народів [12, с. 17–18].

Особливо важливим, на думку О. В. Кияшко, є мотив Світового Древа на кераміці у перевернутому вигляді. Дослідник пов'язує цей мотив з поховальним культом і подорожжю в «нижній», загробний світ, в якому усе

перевернуто в порівнянні з верхнім і середнім світами [5, с. 29].

На основі матеріалів катакомбної культури Дніпровського Передstepу нами був проведений аналіз поховань з переверненими догори дном посудом. Була зроблена вибірка з 404 катакомбних поховань. З них 21 супроводжувалося перевернутим посудом, що складає 5,2 %.

Визначити статевовікову приналежність похованих, які супроводжувались перевернутим посудом, нажаль, не завжди представляється можливим. З високою впевненістю можна говорити про три вікові групи похованих: поховання дорослих, підлітків, дітей. Найбільш масово представлені поховання дорослих – вони складають 66,67%. Поховання дітей з перевернутим посудом складають 28,57% вибірки. Третя статевовікова група (підлітки) становить 4,76%.

В деяких похованнях з перевернутим посудом присутній й інший інвентар. У п.6 к.1; п.14 к. 5 біля с. Зелений Гай та п.4 к.1 біля с. Тракторне поряд з перевернутим посудом знайдений і посудин, що розташовувався в положенні устям догори [табл.].

У дитячому похованні з к. г. 12, к.1 п.20 у Верхній Маївці знайдений піщаник для розтирання вохри [табл.]. В цьому ж кургані в п. 3 знайдений талькова посудина кулястої форми з багатюю орнаментациєю.

В к.1 п.6 з с. Булаховка в лівій руці похованого знайдений крем'яний ніж. Слід зазначити, що крем'яні ножі відносяться до соціально значущої категорії поховального інвентарю катакомбної культури.

На дні камер тільки в п'яти випадках виявлена рослинна підстилка. Вохра виявлена в 14 випадках, причому в основному грудка або пляма вохри розташовані праворуч від похованого (8 поховань), під черепом і в ногах. В одному випадку в районі таза похованого виявлено вугілля [табл.].

У к. 5 п.6 біля с. Жемчужне знайдений малюнок у вигляді відбитків людських стоп з вишневої вохри (швидше за все, це інгульське поховання – витягнуте на спині) [табл.].

Поховальний інвентар дозволяє припустити належність похованих до різних верств соціальної структури катакомбного суспільства.

У двох випадках простежені поховальні споруди з прямокутною формою камери, які характерні для найранішого періоду катакомбної культури. Цей тип поховань був привнесений в Орільсько-Самарське межиріччя вже у готовому вигляді [22, с. 63]. Найраніше стратиграфічне положення цього типу серед катакомбних конструкцій відзначається В. Я. Кияшко в Приазов'ї [6, с. 49–50], Ю. О. Шиловим [26, с. 9] та Ю.А. Шаталінім [24, с. 47–47] для Нижнього Подніпров'я. За спостереженнями Г. Л. Євдокимова на ранньому етапі цей тип катакомб з'являється на всій території Північного Причорномор'я [4, с. 45–46]. Проте, досить швидко починається зміна конструкції цього типу катакомб, пов'язана зі спрощенням внутрішнього устрою та втратою геометризму форм. В рамках раннього періоду набувають поширення овальні та округлі типи вхідного колодязю, а провідною формою камер стає овальна, рідше бобовидна [2, с. 20, 21; 18, с.47–51]. Саме до цього типу належить більшість поховань з перевернутим догори дном посудом, які ми аналізуємо.

В обох похованнях з камерами під прямокутної форми зафіксовано положення кістяка скорчено на спині. Така сама поза похованих спостерігаються ще в трьох похованнях, які, проте, здійсненні в округлих, овальних камерах. Така поза похованого по класифікації І.Ф. Ковальнової відноситься до першої обрядової групи катакомбних поховань Орільсько-Самарського межиріччя. Поховання цієї обрядової групи відображають складення катакомбної культури в досліджуваному регіоні. Скорченність на боці зустрічається

дуже рідко в ямних похованнях Орільсько-Самарського межиріччя [13, с. 59–60]. Тому, на думку І. Ф. Ковальнової, катакомбне населення цього регіону продовжують перейняту від ямного населення традицію трупопокладення на спині [8, с. 10.] Процент таких поховань невеликий, що свідчить про короткочасність початкового періоду [8, с. 19].

Проте переважна більшість поховань здійснена у положенні витягнуто на спині. Ці поховання можна віднести до другої обрядової групи катакомбних поховань Орільсько-Самарського межиріччя за І.Ф. Ковальновою.

Поховань здійснених за обрядом скорчено на боці, які б містили перевернутий догори дном посуд в нашій вибірці не виявлено.

Якщо взяти до уваги, що перевернутий посуд зустрічається і в похованнях ямної культури [9, с. 38–40; 14, с. 30–31], то не можна виключати можливість запозичення цієї традиції катакомбним населенням.

Отже, очевидно, що в катакомбній культурі Орільсько-Самарського межиріччя обряд перевертання посуду у поховальному обряді був досить розповсюджений і, безсумнівно, мав складне семантичне навантаження. Тому, спроби розкриття символіки цього ритуалу, має велике значення для реконструкції духовної культури катакомбного населення.

Якщо взяти до уваги, що зв'язок посуду з потойбічним, магічним світом обертається на користь людини: в посудину можна заточити негативну сутність, в тому числі хворобу, тим самим знешкодити її [19, с. 147 – 190], то перевернутий посуд в таких випадках міг би вказувати про особливості смерті похованих (епідемія, хвороба), і, відповідно, мав би захистити інших членів колективу від лиха, через яке померли поховані. Доказом такого припущення можна вважати те, що в похованнях, які були проаналізовані нами, не виявлено критеріїв, які б дозволили виокремити сталу

статевікову, соціальну групу. Наявність перевернутого дна посуду в одиночних та групових, жіночих та чоловічих, дитячих та дорослих, інвентарних та безінвентарних похованнях може слугувати доказом того, що саме певна хвороба, епідемія стала причиною смерті похованих. Особливий інтерес в даному випадку становлять на сам перед колективні поховання (к. 10 п. 7 біля с. Котовка; к.г. 2 к. 1 п.3 між с. Буровка і с. Воєводовка). Адже цілком вірогідно, що причиною смерті кількох членів колективу одночасно могла бути саме епідемія чи певна хвороба. Перевернутий посуд, в таких випадках вказував на особливість смерті, і міг уособлювати захист від лиха, від якого помер похований.

Безперечно, така інтерпретація є досить вільною і спірною. Так, розглядаючи пізньокулайську кераміку, Л. В. Панкратова відзначає, що звичай встановлювати в могили перевернутий дном посуд був способом маркування саме соціальних категорій. Перекинуті чаші і горщики виявлені в похованнях чоловіків похилого віку, рідше – жінок, а також у деяких дитячих могилах. На думку дослідниці таким способом кулайці відзначали категорії людей, які володіють магічною здатністю переміщуватись в різних сферах міфологічного простору Всесвіту, що супроводжується символічною смертю та набуттям особливої життєвої сили [16, с. 72]. Якщо розвивати таку точку зору, то цікавим може виявитись катакомбне поховання шаманки з кургану біля м. Гребінки Полтавської області опублікованої В. В. Шерстюком [25, с. 12 – 21]. В даному випадку цілком перевертання горщика було викриття або позначення чаклуна, який був у живому світі перевтіленням нечистої сили, і перебував у немовби невидимому перевернутому стані [21, с. 120].

Цікавою є версія Т. М. Свешнікової та Т. В. Цив'ян, які досліджували фольклор східних германців, що людина і посуд в певній мірі тотожні поняття, оскільки обидва

являються вмістилищем для якоїсь сутності (наприклад душі), проте така сутність може виявитись як доброзичливою так і негативною, небезпечною [19, 147–190]. Відомо, що відродження, переродження людини після смерті є однією з центрових ідей у віруваннях давнього населення. Тому, якщо взяти до уваги ідею про можливість використання посуду як вмістилища душі, то можна припустити, що перевернутий («закритий») посуд міг перешкодити переродженню небажаної, небезпечної (з тієї чи іншої причини) для суспільства особистості.

На зв'язок ритуалу перевертання посуду з особливостями смерті похованого вказує і І. Ф. Ковальова. Дослідниця, підкреслюючи довготривалість збереження зв'язку перевернутого посуду з заупокійним культом, вказує на присутність перевернутого посуду в похованнях ХІХ століття на європейській Півночі Росії. Посуд встановлювали догори дном в похованнях не «отпетых» священиком (самогубці, нехрещені діти) [9, с.39].

На матеріалі андронівської культури епохи бронзи символіку перевертання посуду догори дном досліджував Ю.І. Михайлов. Він звернув увагу на ті поховання, в яких перекинутий догори посуд знаходились в одному комплексі з посудом, що знаходився в положенні устям вгору. Він вважав, що подібний спосіб їх розміщення передавав образ вод, що піднімаються на поверхню і йдуть під землю [15, с. 239 – 240]. Аналогію таких поховань ми зустрічаємо і на досліджуваній нами території в похованнях катакомбної культури – к.1 п. 6; к. 5 п.14 у с. Зелений Гай; к. 1п. 4 у с. Тракторное.

Цікава думка була запропонована М. О. Чмиховим – посуд в катакомбних похованнях виступає в ролі жертovníків. Якщо взяти до уваги, що оптимальним варіантом читання катакомбного орнаменту в силу його зональності і форм посуду являються дві проекції – чітко з гори і з низу, з

центру дна, – то «перевернуте» положення посудини може знаходитись в прямому зв'язку з семантикою зображення [23, с. 16–27]. Тут не можна не згадати посуд у положенні догори дном у похованнях, який оздоблений орнаментом на днищі. Подібний орнамент зустрічається на кераміці катакомбної культури досить часто. Безумовно ці зображення мали ритуальне значення, адже орнамент на дні не міг мати естетичного значення [7, с. 105 – 109].

Поховання катакомбної КІС з перевернутим догори дном посудом, безсумнівно, мають ритуальний характер. На жаль, однозначно та остаточно інтерпретувати даний ритуал, поки що не виявляється можливим. З впевненістю можна говорити про те, що кераміка являється поліінформативним джерелом катакомбної КІС і займала одне з центрових місць в їхніх духовно-релігійних уявленнях та обрядах. Питання щодо знакової функції посуду в поховальному обряді, має вагоме значення і потребує подальшої розробки при залученні нових матеріалів.

Демченко О. В.

РИТУАЛ ПЕРЕВОРАЧИВАНИЯ ПОСУДЫ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ И ПОПЫТКИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЕГО ЗНАЧЕНИЯ

Реферат

В данной статье рассмотрен ритуал переворачивания посуды в погребальном обряде Катакомбной КИО. Вопрос о знаковой сущности данного ритуала неоднократно привлекал внимание, как археологов, так и этнографов. На основе подкурганых захоронений катакомбной культуры Днепровского Предстепья произведена выборка погребений, которые сопровождалась перевернутыми сосудами. По

типам погребальных сооружений и положению умерших в могилах удалось установить их принадлежность к раннему периоду катакомбной культуры. Сделана попытка раскрыть семантическую нагрузку данного обряда.

Ключевые слова: катакомбная культура, погребение, сосуд, ритуал, символика.

Demchenko O. V.

RITUAL OVERTURNING UTENSILS IN THE FUNERAL RITES CATACOMB CULTURE AND ATTEMPTS TO INTERPRET ITS MEANING

Summary

In this article we analyzed the ritual of overturning utensils in the funeral ceremony of the Catacomb culture. The question of the symbolic nature of this ritual has repeatedly drawn attention to how archaeologists and ethnographers. On the basis of burial under barrows Catacomb culture Dnieper Predstepya made Picks burials accompanied overturned dishes. According to the types of burial structures and the situation in the graves of the dead were able to establish that they belong to the early period of the Catacomb culture. An attempt was made to reveal the semantic load of this rite.

Keywords: Catacomb culture, burial, utensils, ritual, symbolism.

Джерела та література

1. Балакин Ю. В. Урало-сибирское культовое литье в мифе и ритуале. – Новосибирск: Наука, 1998. – 288 с.
2. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Ч. II. – Луганськ: Шлях, 2001 – 124 с.
3. Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. – К.: Наукова думка, 1976. – 252 с.

4. Евдокимов Г. Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга восточной Европы: тез. док. конф. – Донецк, 1979. – С. 45–46.
5. Кияшко А. В. Морфология и орнаментика эпохи средней бронзы Волго-Донских степей // Нижневолжский археологический вестник. – Волгоград, 2001. – Вып. 4. – С. 25–43.
6. Кияшко В. Я. Параллели развития погребальных обрядов эпохи ранней бронзы в Приазовье и на Западном Кавказе // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. док. конф. – Донецк, 1979. – С. 49–50.
7. Клименко В.Ф. О сосудах катакомбной культуры с соляными знаками в Среднем Подонцовье // ДАС. – Донецк: ДонГУ, 2004 – Вып. 11. – С. 105–109.
8. Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 108с.
9. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины). – Днепропетровск: ДГУ, 1989. – 89с.
10. Косарев М.Ф. Основы языческого миропонимания: По сибирским археолого-этнографическим материалам. – М.: Ладога-100, 2003. – 352 с
11. Косарев М. Ф. Приобщение к вземным сферам в сибирском язычестве (по жертвенным ритуалам и погребальным обрядам) // Жертвоприношение. Ритуал в искусстве и культуре от древности и до наших дней: сб. науч. ст. – М., 2000. – С. 98–101.
12. Ляшко С.Н. О «перевернутых» сосудах в погребениях катакомбной культуры // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи

- бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: сб. науч. ст. – Воронеж: ВГУ, 1996. – Вып.2. – С.17– 18.
13. Марина З.П. Периодизация и хронология погребений ямной культуры Орельско-Самарского междуречья //Курганные древности степного Поднепровья III – I тыс. до н.э. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – С. 59–60.
  14. Марина З. П., Ромашко В. А., Фещенко Е. Л., Войтюк П. В. Курганный могильник у с. Вербки // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – С. 30–31.
  15. Михайлов Ю.И. Мироззрение древних обществ юга Западной Сибири (эпоха бронзы). – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2001. – 364 с.
  16. Панкратова Л.В. Историко-культурные особенности позднекулайской керамической: автореферат диссертации на соискание учетной степени канд. ист. Наук. – Кемерово, 2007. – 89с.
  17. Ртвеладзе Э. Культурная семантика керамики //Sana't [электронный ресурс]. – 2002, №2. – С. 3–5. Режим доступа: <http://www.sanat.orexca.com/rus/archive>
  18. Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2001. – 172с.
  19. Свешникова Т. Н., Цивьян Т. В. К функциям посуды в восточногерманском фольклоре // Этнографическая история восточных германцев (Древность и средние века). – М.: Наука, 1979. – С. 147–190.
  20. Толстой Н. И. Религиозные верования древних славян // Очерки истории культуры славян. – М.: Издательство «Индрик», 1996. – С. 145–195.
  21. Толстой Н. И. Перевоначивание предметов в

- славянском погребальном обряде // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. М., 1990. – С. 119–128.
22. Фещенко Є. Л. Типологія поховальних споруд ранньокатакомбного горизонту Орільсько-Самарського межиріччя // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ: ДГУ, 2009. – С. 61–70.
  23. Чмыхов Н. А. Принцип зодіакального датирования в археологии // Материалы по хронологии археологических памятников Украины: сб. науч. ст. – Киев, 1982. – С.16–27.
  24. Шаталин Ю. А. К вопросу классификации погребений катакомбной культуры Нижнего Поднепровья // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. док. конф. – Донецк, 1979. – С. 46–47.
  25. Шерстюк В.В. Катакомбне поховання шаманки з Гребінки // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 12–21.
  26. Шилов Ю. А. Нижнее Поднепровье в середине III – середине II тыс. до н. э. (Исследование культурно-исторического процесса) / Автореферат диссертации на соискание уч. Ст. кандидата исторических наук. – К.: Наук. думка, 1982.